



Munich Personal RePEc Archive

Transformational crisis and perspectives of Serbian economy in the era of globalization and financial crisis

Bukvić, Rajko

Geographical Institute "Jovan Cvijić" Serbian Academy of Sciences
and Arts

2011

Online at <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/69949/>
MPRA Paper No. 69949, posted 11 Mar 2016 21:14 UTC

Rajko Bukvić

TRANSFORMACIONA KRIZA I PERSPEKTIVE PRIVREDE SRBIJE U EPOHI GLOBALIZACIJE I FINANSIJSKE KRIZE

UVOD

Svetska finansijska i ekonomska kriza potekle su iz privrede i međunarodnih transakcija najbogatijih zemalja u svetu. Iako su pokazatelji krize (pad proizvodnje, zaposlenosti i svetske trgovine) bili veoma zabrinjavajući, sada se već vidi da njihove posledice za velike delove sveta neće biti ništa lakše, a trajaće višestruko duže od akutnih faza krize. Bogatije zemlje spasavaju svoje banke na račun poreskih obveznika, ulazeći u velike deficite budžeta, dok su manje bogate države već premašile sve granice takvog deficita i sada padaju u krizu spoljne javne i ukupne zaduženosti.

Šta tek očekuje nesrećne zemlje koje su davno gurnute u još sveobuhvatnije teškoće nametnutim scenarijem tranzicije? U ovom radu se razmatraju teorijski osnovi, rezultati i perspektive procesa tranzicije privrede jedne takve države, zemlje Srbije.

U skriptama za pokretanje tog procesa, ne samo u Srbiji, osnove činili su postulati neoklasične ekonomije, glavnog toka u današnjoj svetskoj ekonomskoj misli. Oni su opredelili cilj, metodologiju i ideološku osnovu tranzicionog procesa, i rezul-

tovali su Vašingtonskim konsenzusom, kojeg je originalno formulisao Džon Vilijamson 1989, i koji je primenjen i na zemlje istočne i jugoistočne Evrope. Primenjeni neoklasični model uzimao je oblike šok-terapije ili gradualizma, ali je ipak svaki pristup inkorporirao njihovu kombinaciju. Rezultati reformi u ovim zemljama, zasnovanih na Konsenzusu, pokazuju, uz manje izuzetke, dubok i dugotrajan ekonomski pad, uz negativne procese i u drugim sferama. Nasuprot uobičajenim mišljenjima da je tranziciona kriza rezultat nedoslednosti u sprovođenju reformi, ona je upravo suprotno njihov zakonomeran rezultat. Kao analog ističe se Morgentauov plan za Z. Nemačku, kojim je nakon Drugog svetskog rata bilo predviđeno da ona bude industrijski razoružana, što bi vodilo njenom siromašenju i pretvaranju u sirovinski dodatak razvijenim privredama, ali time i onemogućilo opstanak tadašnjeg broja stanovnika. Na sreću po Nemačku, Morgentauov plan je zamenjen Maršalovim koji joj je obezbedio industrijsku obnovu. I za tranzicione zemlje potrebno je, u skladu s postavkama i praksom Drugog kanona, koji potiče od ekonomske politike kralja Henrija VII, pristupiti reindustrijalizaciji, kao nužnom uslovu oživljavanja privreda i izlaska iz dugotrajne krize.

Posle više od dvadeset godina od kolapsa bivših socijalističkih privreda i primene tržišnih reformi u procesu tržišne transformacije (tranzicije) u istočnim i jugoistočnim evropskim zemljama, raspoloživo je mnoštvo empirijskog materijala za celovito sagledavanje i ocenjivanje ovog procesa. Mogu se objektivno razmotriti osnovi i rezultati tranzicije i izvući zaključci o perspektivama za te zemlje i njihov privredni oporavak i razvoj. Iako su posle vrlo loše, katastrofalne dekade 1990-ih, s dubokom tranzicionom (ili transformacionom) krizom, godine na početku XXI veka donele ohrabrujuće tendencije u većini iako ne i svim ovim zemljama, ipak, rezultati (produkcija i životni standard, pre svega) iz pretranzicionih godina generalno nisu dostignuti. A aktuelna (svetska) finansijska i ekonomska kriza, koja im je donela novi veliki pad proizvodnje i dohotka, pokazuje kako su ove zemlje i njihove privrede još uvek vrlo ranjive i koliko su daleko od obećanog prosperiteta i blagostanja, s kojim su počele tranziciju.

Tranziciona kriza je bila očekivana, ali „mainstream” ekonomisti su predviđali kratkotrajnu i ne tako duboku depresiju (ili recesiju). Dubina i dugotrajnost krize tranzicionih privreda (i društava) za njih su bili iznenađujući, i protumačeni kao rezultat loše i pogrešne primene osnovnih postavki tranzicionog procesa.¹ Nasuprot tom mišljenju, manjina ekonomista, i što je važnije – iskustva i postignuti rezultati u ovim zemljama, pokazuju da je tranziciona kriza rezultat upravo (potpune) primene usvojenog (neoklasičnog) modela transformacije, i da zahteva ozbiljno (pre)ispitivanje samih osnova tranzicionog procesa, kao i traženje novih puteva za dalji razvoj ovih zemalja. Cilj ovog rada je da sagleda kako osnove tako i rezultate transformacionog procesa, s posebnim akcentom na aktuelne rezultate tranzicionog procesa u Srbiji i perspektive njenog razvoja².

Teorijske osnove tranzicionog procesa

Kraj hladnog rata, označen simbolično rušenjem Berlinškog zida 1989, sigurno je jedan od najznačajnijih događaja na kraju XX veka. On je doveo zemlje Istoka i Jugoistoka Evrope do fundamentalnog problema: kako izvršiti prelaz od planske ka na tržištu zasnovanoj privredi. Istovremeno, izgledalo je da je on stvorio ambijent, u kome je trebalo da bude moguće da se prodiskutuje, bez prejudiciranja i ideoloških ograniče-

¹ Na primer, Kornai [Kornai 1994] razmatra sledeće opšte razloge zbog kojih su „sve postkomunističke zemlje u dubokoj recesiji”: (1) pomeranje od tržišta kupaca ka tržištu prodavaca, (2) transformacija realne strukture privrede, (3) poremećaji u koordinacionom mehanizmu, (4) makroekonomske posledice pooštavanja finansijske discipline, i (5) zastarelost finansijskog sistema. Ali, zašto tako duboka recesija? I, da se ne zaboravi – to je bilo samo nekoliko godina posle početka tranzicije.

² Potreba razmatranja procesa tranzicije u Srbiji dobro je poznata, pošto u mnogim analizama i međunarodnim poređenjima Srbija nije zastupljena. Videti, na primer, [Cornia 2009]. Temu tranzicije privrede Srbije razmatrao je ovaj autor u više radova, posebno u [Bukvić 2010b], [Bukvić 2010c] i [Буквић 2010].

nja, između ostalih i krajnje važno pitanje uloge Države u privrednom razvoju. Nažalost, jezgro mainstream-a ekonomske misli – zasnovano na standardnim pretpostavkama važeće, neoklasične teorije, odnosno na ideji „prirodne harmonije“, koju stvara tržišni mehanizam, a u kome država ne treba ništa da radi jer je svaki njen napor naivan i uzaludan³ – sprečilo je razmatranje dvaju fundamentalno različitih ekonomskih pogleda: a) proizvodno-orijentisane i aktivističko-idealističke (Renesansne) tradicije i b) razmenski-orijentisane i pasivističko-materijalističke tradicije Smita, Rikarda i neoklasične ekonomije [Reinert 1999, str. 270], i time praktično onemogućilo ovu izvanredno važnu diskusiju.

Bez unapred propisanih recepata za razvoj tržišnih institucija i tržišne privrede, ili, kao što je pokazalo jugoslovensko iskustvo od početka 1950-ih, s njihovim jednostavnim prećutkivanjem, kreatori promena u ovim zemljama prihvatili su strane eksperte⁴ i recepte koje su propisale međunarodne finansijske institucije na čelu sa MMF-om. U njihovoj osnovi bili su neoklasični postulati, ideje navedene „prirodne harmonije“, koji danas čine preovlađujući tok u ekonomskoj misli. „Prirodna harmonija“, ili svet u kome nema nikakvih sistemskih efekata, svet Samjuelsonovog izjednačavanja faktorskih cena [Samuelson 1948; 1949], učiniće sve faktorske dohotke u čitavom svetu jednakim – samo ako uspemo da „postavimo ispravne cene“ i „obezbedimo jednake uslove za sve“. Dominacija neoklasične ekonomije bila je odlučujući faktor u određivanju tranzicione strategije. Shodno tome, nije bilo debate o cilju, metodi i ideologiji koji podržavaju proces tranzicije.

³ Argumenti za ovaj stav dati su u [Hirschman 1991], podeljeni u tri kategorije: a) izopačivanje, b) uzaludnost, i c) ugroženost.

⁴ Koliko je bio jak uticaj preovlađujućeg toka misli u savremenoj ekonomskoj nauci rečito pokazuje upravo primer izbora (stranih) eksperata. Vasilij Leontjev, jedan od najvećih i najpoznatijih svetskih ekonomista, koji je nepunu deceniju pre toga odlikovan japanskim ordenom Izlazećeg Sunca za zasluge u izvođenju japanske privrede iz krize, ponudio je novim („demokratskim“) vlastima Rusije besplatno svoje usluge. Vlasti Rusije opredelile su se za – Džefrija Saksa. [Бушков 2005].

Preporučene mere proistekle su iz tzv. Vašingtonskog konsenzusa. Iako su one prvobitno bile geografski i istorijski specifične, i namenjene rešavanju problema zemalja Latinske Amerike, bivše socijalističke zemlje takođe su ih prihvatile, kao i zemlje subsaharske Afrike. Ti recepti poznati su kao Vašingtonski konsenzus, prema terminu koji je skovao Džon Vilijamson u radu pripremljenom za konferenciju Instituta za međunarodnu ekonomiju (Institute for International Economics Conference) 1989. [Williamson 1990]. Izvorno, mere (ili politike) Vašingtonskog konsenzusa (videti Tabelu 1, leva kolona) koncipirane su za latinoameričke zemlje: predstavnici deset zemalja Latinske Amerike, od kojih se svaka suočavala s problemima dugova, prisustvovali su na konferenciji, pokušavajući da reše svoju trenutnu situaciju. S padom Berlinskog zida i kolapsom Sovjetskog Saveza, bivše socijalističke zemlje takođe su napravile veliki iskorak ka tržišnoj privredi, kao i zemlje subsaharske Afrike, a nešto kasnije preporuke Konsenzusa prihvaćene su kao „opšte znanje za politike razvoja i rasta“ [Marangos 2009, str. 197]. Reformatori u tim zemljama, kao i njihovi savetodavci, isticali su da će taj prelaz (na tržišnu privredu) doneti privremenu krizu, a da će se zatim, vrlo brzo, privrede tih zemalja oporaviti, i da će njihova nova svojinska struktura obezbediti brzo nadoknađivanje privremenog pada a zatim i brzi rast i približavanje razvijenim zemljama.

Cilj reformi bio je konkurentni kapitalizam, njihova metodologija neoklasična ekonomija, i ideološka osnova – sopstveni interes. Individualni uslovi svake pojedinačne zemlje nisu uzimani u obzir. Debata o tranziciji bila je ograničena na brzinu reformi: jedino pitanje bilo je da li privrede zemalja u tranziciji treba odmah liberalizovati, stabilizovati i privatizovati, što bi zahtevalo pristup tzv. šok-terapije, ili treba primeniti gradualističke neoklasične politike, sa sporijim pristupom (gradualistički pristup).⁵

⁵ Termin „šok-terapija“ izveden je iz poljskog programa stabilizacije i liberalizacije pokrenutog 1. januara 1990. Ipak, čak je i Poljska kasnije primenjivala gradualističke politike koje su se pokazale uspešnijim od politika šok terapije.

Ali, kao što je pokazano u [Marangos 2002], debata između pristalica dvaju pristupa u suštini je bila beznačajna. Oba pristupa tranziciji, naime, prihvatila su, uz određena kolebanja i odstupanja, kombinaciju šok-terapije i gradualističke strategije. U Srbiji, to je takođe bio slučaj, iako je proces tranzicije imao više specifičnih karakteristika, kao rezultat poznatih događaja tokom 1990-ih.

Tabela 1. Izvorni i prošireni Vašingtonski konsenzus

Izvorni Vašingtonski konsenzus	„Prošireni“ Vašingtonski konsenzus Prethodnih 10 tačaka, plus:
1. Fiskalna disciplina	11. Korporativno upravljanje
2. Promena prioriteta javnih rashoda	12. Borba protiv korupcije
3. Poreska reforma	13. Fleksibilna tržišta rada
4. Finansijska liberalizacija	14. Pristupanje STO-u
5. Jedinstven i konkurentan devizni kurs	15. Finansijski standardi
6. Liberalizacija spoljne trgovine	16. „Smotrena“ liberalizacija kapitalnog bilansa
7. Liberalizacija priliva SDI	17. Potpuno fiksni ili fleksibilan devizni kurs
8. Privatizacija	18. Nezavisna centralna banka/ciljanje inflacije
9. Deregulacija	19. Sistem socijalne zaštite
10. Obezbeđenje vlasničkih prava	20. Ciljane mere za smanjenje siromaštva

Izvor: [Williamson 1990]; [Rodrik 2003; 2006]

Šta znače izvorni principi, odnosno politike Vašingtonskog konsenzusa? Pogledajmo detaljnije (Tabela 1, leva kolona).

- 1) To se svodi na zahtev da javni prihodi treba da pokrivaju javne rashode, budući da budžetski deficit, odnosno deficit javnih finansija dovodi do inflacije i do platnobilansnog (tekućeg) deficita.
- 2) To podrazumeva da javne rashode treba usmeriti na programe koji pružaju podršku privrednom rastu i najsiromašnijima.
- 3) Cilj je poreski sistem koji kombinuje umanjenje (graničnih) poreskih stopa i uvećanje poreske osnovice. To će uvećati poreske, a time i ukupne javne prihode.
- 4) Ukoliko postoji kontrola kamatnih stopa, treba je ukinuti.

- 5) Centralna banka treba da obezbedi da precenjena domaća valuta ne ugrožava konkurentnost domaće privrede u razmeni sa inostranstvom.
- 6) I to kao opšti pravac, bez ukazivanja na brzinu kojom to treba izvesti..
- 7) Odnosi se ne na ceo kapitalni račun, već samo na SDI, dakle potrebno je samo omogućiti da svi stranci koji žele da ulože u zemlju, da nešto kupe ili izgrade u njoj, to mogu da urade bez ikakvog ograničenja.
- 8) Polazi se od toga da privatizacija, ako je izvedena pravilno, donosi koristi, bilo da privatizovana preduzeća rade na konkurentnom tržištu bilo da su pravilno regulisana.
- 9) Ona podrazumeva, pre svega, uklanjanje regulatornih barijera ulasku novih preduzeća u granu, čime se uvećava konkurencija, kao i izlasku preduzeća iz grane, a ne uklanjanje regulacije bezbednosti proizvodnje, ekološke regulacije, ili ekonomske regulacije u slučaju prirodnih monopola.
- 10) Potrebno je obezbediti zaštitu vlasništva bez velikih troškova za to.

Da li je ovaj skup politika (mera) primenljiv, i da li može dati prihvatljive rezultate? To su, naravno, vrlo važna pitanja. Vilijamson je isticao jedinstvenost 1989. godine [Williamson 2003, str. 11], a kritičari Konsenzusa podvlačili su da u njegovim politikama neki važni momenti nedostaju, kao na primer društvena jednakost i institucionalni razvoj.⁶ To je, naravno, nesporno, zbog čega je, uostalom Vilijamson kasnije (2003) dopunio program nazvavši ga Postvašingtonski konsenzus (*After the Washington Consensus*) [Williamson 2006]. Međutim, važno je dati ocenu izvornih politika, budući da su one brzo prihvaćene i pretvorene u „deset zapovesti” za međunarodne

⁶ O neuspehu Konsenzusa da sagleda ključnu ulogu institucija u ekonomskom razvoju prvi je pisao Naim Mojzes. On je takođe rekao da politike Konsenzusa treba da budu shvaćene samo kao „prvi korak” ili „prva generacija” reformi. (*Latin America's Journey to the Market: From Economic Shocks to Institutional Therapy*, San Francisco, 1995. Navod prema [Moisés 2000].)

razvojne politike, i tako praktično implementirane. Jasno je da u tim ocenama ne može (i ne treba) da postoji saglasnost, ali je ipak iznenađujuće da među našim ekonomistima ima toliko onih koji te politike u potpunosti podržavaju⁷. Po mišljenju autora ovih redova, nekritički odnos prema politikama Vašingtonskog konsenzusa ne može biti dobar – one moraju da budu razmatrane pojedinačno i pri tome u kontekstu konkretne privrede i konkretnog vremena.⁸

Prema tome, ne možemo da kažemo „Konsenzus je dobar”, ili „Konsenzus je loš”; već moramo ozbiljno da razmotrimo svaku od deset preporuka (politika) koje su dali Dž. Vilijamson i vašingtonske institucije. Na primer, moramo da odvojimo liberalizaciju spoljne trgovine ili otvorenost za strane direktne investicije (SDI) od poreske reforme, ili od privatizacije, jer su njihov značaj i njihov uticaj na nacionalnu privredu različiti. I okolnosti za njihovu primenu su različite u svakoj od tranzicionih zemalja. Ovde posebno treba podvući uticaj liberalizacije spoljne trgovine i otvorenost prema SDI, koje su u Konsenzusu, možemo reći, ključne politike za tržišne privrede u nastajanju, ali nijedna od njih izvorno nije bila upitna. Između ostalog, u Srbiji ovo mora da bude posmatrano s posebnom pažnjom, pošto Srbija ima iskustva ne samo s brzom liberalizacijom spoljne trgovine posle oktobarskih promena 2000. već posebno s (unilateralnom!) primenom SSP, odnosno asimetričnom liberalizacijom spoljnotrgovinskih tokova sa zemljama Evropske unije.

Ideje iznikle iz Vašingtonskog konsenzusa imale su veliki uticaj na privredne reforme mnogih zemalja, između ostalog na postkomunističke zemlje, iako je način na koji su te zemlje interpretirale ove ideje značajno varirao. Ipak, izvorne politike preovlađivale su samo kratko vreme. Međunarodne ekonomske i političke okolnosti promenile su se, kao i uslovi u samim tim zemljama. Tako su se pojavili novi problemi i izvorni zastupnici Konsenzusa morali su da traže nove odgovore. Ti od-

⁷ Videti, na primer [Madžar 2010], [Беговић 2008], čak i Sekulović, prema [Madžar 2010], iako se poslednji vrlo kritički odnosi prema primeni Vašingtonskog konsenzusa u zemljama u tranziciji.

⁸ Za detaljnije i celovitije razmatranje Vašingtonskog konsenzusa videti, na primer [Marangos 2010].

govori su često dopunjavali originalne preporuke Konsenzusa, ali ne uvek. Takođe, novi ciljevi, kompleksniji i teže ostvarivi, stalno su dodavani listi zahteva, tako da je konačna lista mera postavila granice reformskog procesa dovoljno široko da one mogu u svakom slučaju da postanu preduslov uspeha.

Resultati procesa tranzicije u privredi Srbije

Sprovedenjem reformi institucionalni ambijent u tranzicionim zemljama radikalno je promenjen: za veći deo cena uveden je, po pravilu vrlo brzo, sistem slobodnih cena, spoljna trgovina je liberalizovana, subvencije su ukinute, valute su devalvirane i učinjene konvertibilnim, uvedena je restriktivna kreditna politika, otvorene su granice za strani kapital, najveći deo državnih preduzeća je privatizovan. U većini slučajeva, sve to je učinjeno primenom „šok-terapije” (sve, odmah, istovremeno). Primenjeni model pretpostavljao je da će tržišne institucije spontano dovesti do kapitalizma, čim se vlasništvo privatizuje, cene oslobode, valute stabilizuju i uspostavi slobodno konkurentno tržište. A to će privredu, posle kratkotrajnog kriznog perioda, spontano dovesti do obnove proizvodnje i ekonomskog rasta.

Navedene promene, međutim, nisu bile praćene i odgovarajućim privrednim kretanjima u realnoj sferi. Osnovni rezultati koji su u ovom segmentu postignuti uglavnom su poznati i nema potrebe posebno ih apostrofirati. Oni gotovo nedvosmisleno ukazuju na promašaj.

Primena reformi propisanih u Vašingtonskom konsenzusu i posle njega nije donela očekivane rezultate. Postignuti rezultati ne mogu biti označeni kao dobri: umesto obećanog prosperiteta, većina zemalja zabeležila je veliki i dugotrajni pad BDP, industrijske proizvodnje i životnog standarda. Ni bivše jugoslovenske republike nisu izuzetak (Slika 1). Čak ni Slovenija, koja je poseban slučaj jer je odbila da primeni neke od politika MMF-a (tj. Vašingtonskog konsenzusa), s godišnjim rastom BDP-a od oko 2%, ne može da bude zadovoljna – ipak je i to daleko od rasta koji je ona ostvarivala u najvećem delu perioda u okviru socijalističke Jugoslavije. Kao što se može videti, od bivših

jugoslovenskih republika u najtežoj poziciji je Srbija, koja je, s padom BDP-a od oko 30% od njegove vrednosti u 1989, u sličnoj poziciji kao Ukrajina i Moldavija, čiji pad iznosi između 40% i 50%. Zvanična statistička metodologija u Srbiji (kao i u drugim tranzicionim zemljama) u međuvremenu je promenjena, tako da konzistentna vremenska serija BDP-a (ili prethodnog društvenog materijalnog proizvoda) nije raspoloživa. Na Slici 2 stoga su prikazane dve serije podataka: društveni (materijalni) proizvod (za period 1989–2004) i bruto domaći proizvod (za period 1997–2009). Obe serije, kao i drugi podaci u ovom radu, ne uključuju podatke za Autonomnu Pokrajini Kosovo i Metohija. Uz sva ograničenja primenjenog postupka, na grafikonu smo dali i ocenu BDP-a prethodnom translacijom serije na nivo na kome se u 1997. nalazio društveni proizvod (materijalni). Nivo od 69% u odnosu na 1989. potvrđuje već datu konstataciju, naravno uz određenu razliku u odnosu na podatak iz Slike 1.

Najveći gubici, ne samo u Srbiji, ostvareni su u industriji. Industrijska proizvodnja u Srbiji u 2009. nalazi se na nivou od 39% u odnosu na 1989. godinu (Slika 3.) Mnoge grane drastično su smanjile proizvodnju, a neki sektori praktično su ugašeni.⁹ Pošto je industrija nosilac tehničkog progressa, pokretač privrednog rasta i stvaralac sinergijskih efekata u ukupnoj privredi¹⁰, ova slika njenog „razvoja” u protekle dve decenije dovoljna je da se celom periodu da izrazito negativna ocena.

⁹ I na grafikonu (Slika 3), naravno, jasno se vidi pad u 1999. godini u kojoj je Srbija bila bombardovana od zemalja članica NATO-a, kada su uništeni mnogi industrijski kapaciteti. Potpisnik ovih redova ne potcenjuje uticaj tog faktora, kao ni uopšte događaja tokom 1990-ih (sankcije, ratovi u okruženju). Ipak, drastično opadanje industrijske proizvodnje činjenica je koja se ne može ne videti. Pored toga, može se zapaziti da se industrijska proizvodnja kretala, slično drugim zemljama u tranziciji, u obliku slova U [Blanchard 1996], kao uostalom i BDP, ali samo do 1999, kada je ta evolucija prekinuta. Isto se može videti na Slici 2. Treba podvući, ipak, da Blanšar daje podatke ne zas ve tranzicione zemlje, već samo za pet zemalja: Poljsku, Mađarsku, Bugarsku, Češku i Slovačku.

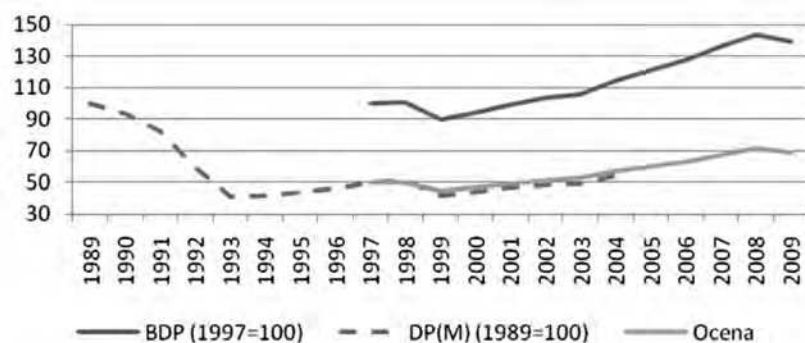
¹⁰ Ovo je opisao još 1613. italijanski merkantilist A. Sera [Serra 1952 /1613/].

Slika 1. Indeksi BDP bivših jugoslovenskih republika u 2009. (1989=100)



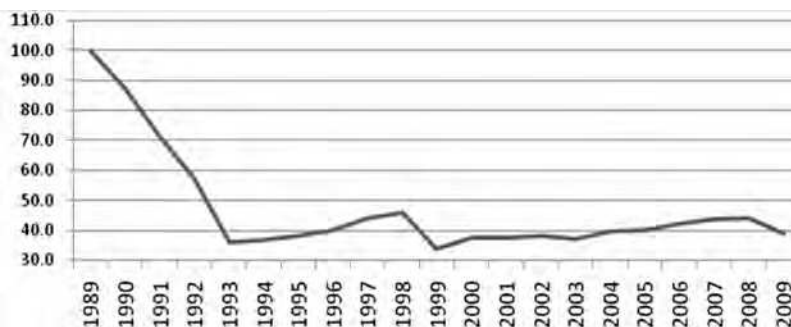
Izvor: Podaci nacionalnih statistika za 2009. godinu.

Slika 2. Bruto domaći i društveni proizvod Srbije
Napomena: za 2009. preliminarni podatak

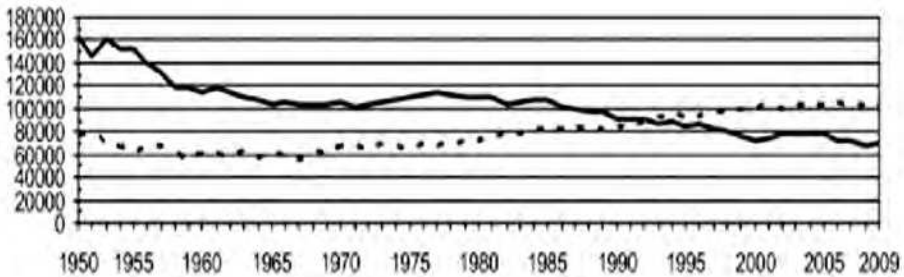


Izvor: [Републички завод за статистику 2008; 2010а].

Slika 3. Obim industrijske proizvodnje Srbije (1989=100)



Izvor: Obračun autora zasnovan na [Републички завод за статистику 2010б]

Slika 4. Prirodno kretanje stanovništva Srbije 1950–2009

Izvor: [Републички завод за статистику 2010с]

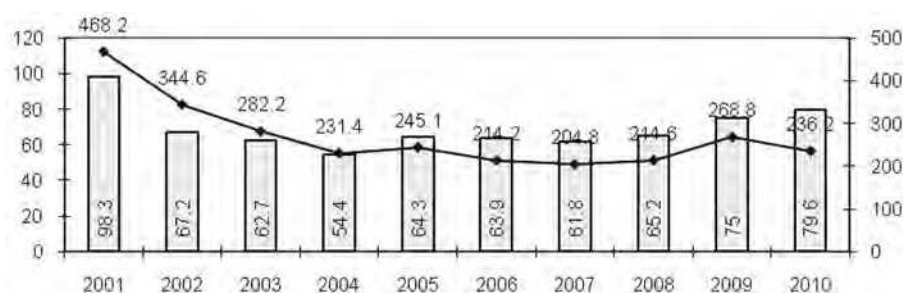
U većini tranzicionih zemalja ekonomska kriza bila je praćena i drugim negativnim posledicama, kao što je recimo velika demografska kriza – opadanje broja stanovnika, pre svega u Rusiji, ali i u drugim zemljama, širenje bolesti, opadanje fertiliteta, porast mortaliteta. Stakler i koautori čak su istakli i testirali hipotezu da je upravo masovna privatizacija uzrok rasta smrtnosti u postkomunističkim zemljama [Stuckler et al. 2009], što je teza koja je izazvala dosta veliku diskusiju u naučnim i stručnim krugovima. Da bi se pokazala dubina demografske krize, potrebno je istaći da je UNICEF još za nepotpunu prvu deceniju tranzicije (period 1990–1999) procenio 3.256.000 „suvišnih“ smrti u zemljama u tranziciji (i to bez Bosne i Hercegovine za ceo period, Gruzije za 1993, Tadžikistana za period 1996–1999, i SR Jugoslavije za 1999) [UNICEF 2001, str. 49]. Intenzitet, ali i posledice demografske krize verovatno najbolje ilustruje pojava nazvana *Ruski krst*, koja je prvi put registrovana u 1992. u Rusiji: krive dinamike rađanja i smrtnosti presekle su se. Isto se desilo i u Srbiji (Slika 4), ali tendencija kasnijeg približavanja i ponovnog presecanja ovih krivih ne vidi se u Srbiji tako jasno kao u Rusiji.

Tranzicija je kao rezultat imala velike socijalne troškove – povećano siromaštvo, povećana nezaposlenost, povećana nejednakost, pogoršanje javnih usluga i polarizacija njihovog pružanja, kriminal, porast korupcije i oružani konflikti.¹¹ Naj-

¹¹ Takođe za prvu dekadu tranzicije [Ellman 2000].

zad, kao značajno treba istaći ogromno zaduživanje zemalja u tranziciji, iako to nije njihova „privilegija“, do čega je došlo i pored velikih prihoda ostvarenih privatizacijom, čemu u našem slučaju treba dodati i veliki transfer doznaka naših ljudi iz inostranstva. Ne možemo ovde da razmatramo metodološke probleme prikupljanja podataka o inostranim doznakama¹², jednostavno ćemo iskoristiti podatke Svetske banke [World Bank 2011]. Priliv inostranih doznaka u Srbiju, prema ovim podacima, pokazan je na Slici 7. Kao što vidimo, priliv iznosi oko 5,5 milijardi US\$ godišnje u nekoliko poslednjih godina, ili 34 milijardi US\$ u periodu 2003–2009. Procene priliva po svim osnovima (privatizacija, direktne strane investicije, inostrane doznake) razlikuju se, i kreću se od nekoliko desetina milijardi dolara, najčešće od 30, pa čak do 70 milijardi, i to samo za period od 2000. Taj ogromni priliv sredstava, međutim, nije iskorišćen proizvodno, čak ne ni za poboljšanje (tragično) zaostale infrastrukture, već se prelio u potrošnju, naravno iz uvoza s obzirom da je domaća proizvodnja u stanju u kakvom je.

Slika 5. Pokazatelji eksterne zaduženosti Srbije 2001–2010 (%)¹³



Izvor: [Народна банка Србије 2010; 2011]

Zanimljivo je da se za enorman rast potrošnje iz uvoza gotovo jednoglasno osuđuje (apresirani) kurs dinara u odnosu na evro (i druge valute), a ne liberalizacija spoljne trgovine koja

¹² Ova razmatranja videti u [Nikolić 2009].

¹³ U septembru 2010. izmenjena je metodologija eksternog duga, tako da podatak za 2010. za indikator „Spoljni dug/izvoz roba i usluga“ nije uporediv s prethodnim godinama.

je nekritički i brzo sprovedena početkom decenije, u skladu sa zahtevima Vašingtonskog konsenzusa. Shodno ovoj argumentaciji, apresirani kurs destimuliše izvoz i stimuliše uvoz. Obe strane argumentacije, međutim, stoje na prilično klimavim nogama: kad je reč o uvozu, pored liberalizacije treba skrenuti pažnju i na pitanje odakle potiču pare kojima se kupuju devize da bi se realizovao uvoz, a kada je reč o izvozu, stvari treba postaviti i obrazložiti detaljnije.

Pre svega, pogrešna je pretpostavka da bi devalvacija (odnosno, depresijacija) dinara povećala konkurentnost našeg izvoza, čak i uz pretpostavku da postoji proizvodnja koja može da bude izvezena. Opadanje vrednosti dinara s tim nema veze jer se time ne menjaju cene naših izvoznih proizvoda u inostranstvu, ti proizvodi se dakle neće ništa lakše izvoziti nego što je sada slučaj.¹⁴ Ostvariće se, prema tome, samo preraspodela između naših proizvođača, i to tako što će više dobiti (u dinarima, i to videćemo nominalno) oni koji su realizovali izvoz. Pored toga, na kretanje izvoza (pa i uvoza) ne utiče trenutni, dakle nominalni kurs dinara već njegovo dugoročno kretanje, pri tome u realnom izrazu. Poznato je da se (unutrašnje) cene naših proizvoda, i to sve, već dugo, gotovo po automatizmu, usklađuju s kretanjem evra (ranije nemačke marke), pri čemu cene vrlo brzo reaguju na promene kursa. Tako se brzo i anuliraju efekti promena kursa dinara, uspostavlja se prethodna konstelacija, samo na višem nominalnom nivou. I šta se tu onda menja?

Empirijski rezultati studije [Tasić i Zdravković 2008] sugerišu sledeći zaključak. Velika promena (depresijacija) deviznog kursa ne može da utiče ni na uvoz ni na izvoz, ali može da izazove makroekonomsku nestabilnost bez bilo kakvog uticaja na spoljnu trgovinu.

Naravno, potrebno je razmatrati uticaj većeg broja faktora, pa i uticaj deviznog kursa i priliva doznaka na privredu

¹⁴ Naravno, moguće je da bi tako ono malo izvoza što postoji bilo realizovano uz niže izvozne cene (damping), što bi izvoznicima bilo nadoknađivano većom količinom dinara. Ali, takvo podsticanje izvoza nije dozvoljeno, a čak i nezavisno od toga značilo bi prelivanje u inostranstvo vrednosti stvorene u zemlji.

Srbije, posebno na njen razvoj. U svetu o tome postoji velika literatura, ali u Srbiji istraživanja ovog fenomena su tek na početku¹⁵. Nesumnjivo, doznake dovode do povećanja raspoloživog bruto domaćeg proizvoda, ali njihov doprinos ekonomskom razvoju nije tako jasan. S druge strane, one doprinose promeni relativnih cena s mogućim negativnim posledicama, uključujući Holandsku bolest. Ipak, možemo da zaključimo, prema [Pissarides et al. 2006]:

- **doznake u Srbiju su velike:** ipak, nema saglasnosti o tome koliko su one zapravo velike, pošto transfer novca ne ide oficijelnim kanalima,
- **doznake su stabilan izvor dohotka:** najbolje raspoložive procene pokazuju rastući priliv doznaka u svim prethodnim godinama (izuzev 2009),
- **doznake mogu da prošire dohodovni jaz:** prema postojećim ograničenim podacima, doznake u Srbiji u proseku se upućuju domaćinstvima koja već imaju natprosečni dohodak, i koja su povezana s boljom samo-percepcijom svog sopstvenog finansijskog položaja,
- **doznake podstiču porodice da štede:** ponovo, prema vrlo ograničenim podacima, čini se da domaćinstva koja primaju doznake nisu u stanju da više troše, posebno na takva dobra kao što su odeća i obuća i sredstva za higijenu, ali ona mogu da budu usmerena da štede deo svog ukupnog dohotka,
- **doznake pomažu finansiranje otpočinjanja malih poslova:** pregled mikro i malih preduzeća pokazuje da, u nekim visoko-receptivnim zemljama (uključujući Srbiju), doznake imaju važnu ulogu u otpočinjanju i širenju biznisa (u Srbiji, respondenti koji primaju doznake objavljuju da one tipično finansiraju oko 30 procenata troškova osnivanja), i
- **fizički transfer ostaje najpopularniji metod slanja novca kući.**

¹⁵ [Pelević 2008], [Nikolić 2009], [Николић 2006] razmatraju problem na teorijskom nivou. [Vasiljević 2009], [Jovicic and Dragutinovic Mitrovic 2006] i [Pissarides et al. 2006] daju određene empirijske analize.

Tabela 2. Visina zaduženosti prema kriterijumima Svetske banke

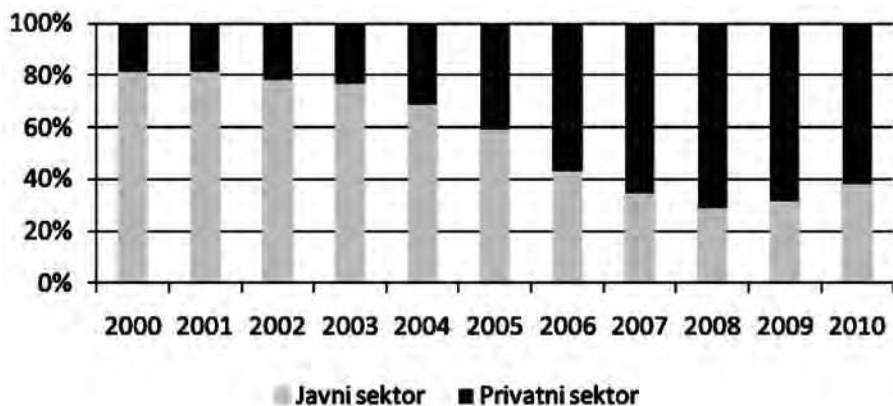
Pokazatelj	Zaduženost		
	Visoka	Srednja	Niska
Spoljni dug/BDP	> 80%	48% – 80%	< 48%
Spoljni dug/izvoz	> 220%	132% – 220%	< 132%

Sledeći bitan moment tranzicione krize je visoka spoljna zaduženost ovih zemalja. Naravno, i ovaj pokazatelj je neravnomerno raspoređen, a kao neka vrsta utehe (ako se tako uopšte može reći) pojavljuje se činjenica ekstremne zaduženosti i nekih zemalja van ovog „kruga“ (pre svega, Grčka). Kao što se može videti (Slika 5), osim u prvoj godini (2001) Srbija se po pokazatelju „Spoljni dug/BDP“ nalazi u grupi srednje zaduženih zemalja, iako se na samom kraju perioda ponovo približava grupi visoko zaduženih. Po drugom pokazatelju („Spoljni dug/Izvoz“), pak, izuzev perioda 2006–2008, ona znatno prevazilazi gornju granicu i pripada grupi visoko zaduženih. (Videti kriterijume Svetske banke u Tabeli 2.)

Naravno, pri razmatranju visine zaduženosti potrebno je imati u vidu strukturu, odnosno učešće javnog i privatnog sektora¹⁶ u ukupnom dugu. To se neretko ističe kao (relativno) povoljna okolnost u situaciji (dosta) visoke zaduženosti. Posmatrajući zvanične podatke (videti Sliku 6), to zaista tako i izgleda. Jedino, autor ovih redova dozvoliće sebi pomalo skeptičan odnos prema tom argumentu – ko može da garantuje da na kraju država (tj. poreski obveznici) neće vraćati i dug koji nije njen i za koji nije dala garanciju? Teško da bi dosadašnja iskustva mogla da ovakvo pitanje učine izlišnim.

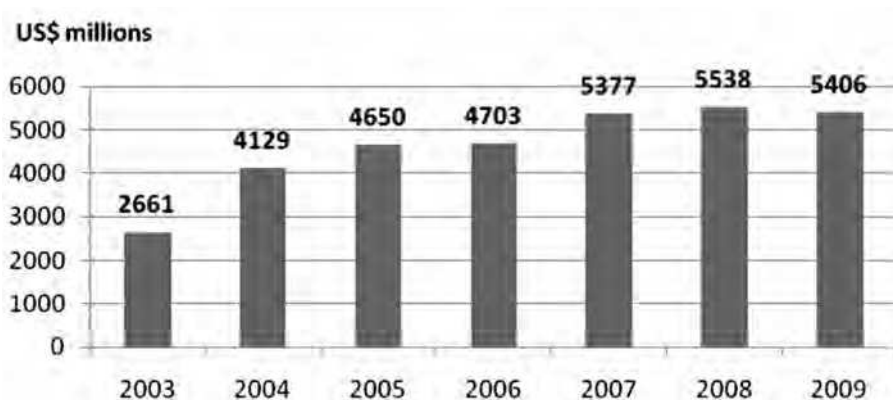
¹⁶ Spoljni dug javnog sektora obuhvata dug države i lokalnih samouprava, kao i državno garantovani dug, a privatnog dug privrede za koji nije izdata državna garancija.

Slika 6. Struktura spoljnog duga Srbije 2000–2010



Izvor: [Народна банка Србије 2010; 2011]

Slika 7. Inostrane doznake u Srbiju



Izvor: [World Bank 2011]

Perspektive obnove i razvoja: Morgentauov ili Maršalov plan?

Intenzitet negativnih promena i, posebno, dugotrajnost negativnih rezultata iniciraju nužnost preispitivanja značenja termina tranziciona (ili transformaciona kriza, kako je naziva Kornai [Kornai 1994]), ili možda i potrebu određivanja njegovog novog značenja. Ipak, inicijatori i protagonisti reformi u ovim zemljama kao da ne žele ili, pak, nisu u stanju da vide

upravo njihove rezultate. Ili, pak, primenjuju neke od proverenih manevara izbegavanja suočavanja s njima.¹⁷ Osnovne postavke reformi i izabrane strategije, prema tome, i dalje se ne dovode u pitanje, a izostajanje obećanih rezultata objašnjava se izostankom reformi, nedoslednošću u njihovom sprovođenju, ili pak ograničenjima u političkom sistemu, tako da se manje ili više sve svodi na tehničko pitanje sprovođenja reformi. Na taj način, faktički se sprečavaju rasprave o uzrocima krize i eventualnim putevima izlaska iz nje.

Ipak, ta rasprava je neophodna i do nje mora doći. A da bi se došlo do pravih rezultata u raspravi, nužno je stvari zahvatiti u korenu. To će reći, nužno je razmotriti ne samo Vašingtonski konsenzus već i teorijsku osnovu na kojoj je on izgrađen i na kojoj se tako uvereno uzdiže već više od dve decenije. I to bez obzira što su mnoge zemlje kao direktna posledica primene njegovih recepata zapadale u velike krize i nezadrživo se kretale ka siromaštvu. Pri tome, ne treba se zavaravati da je generalna linija u redu, a da samo neke nijanse, neke posebne politike ili posebne mere nisu bile dobre, ili nisu dobro sprovedene, ili dozirane.

Iako je prvobitno bio namenjen rešavanju „lokalnog“ problema, ovaj skup reformskih politika, i pored razlika u njihovom tumačenju, brzo je prihvaćen kao program s mnogo širim značenjem, praktično za sve zemlje u razvoju. Smatralo se da su njegove pretpostavke (oštra finansijska disciplina i privatizacija uz deregulaciju i liberalizaciju) dovoljne da uklone stagnaciju i iniciraju ekonomski rast. Velika uloga slobodnog tržišta u okviru ovog skupa politika razlog je što se on često označava kao neoliberalan (čak kao „neoliberalni manifest“), iako je Dž. Vilijamson isticao da to nije ispravno, da je termin neoliberalizam skovan da opiše doktrine koje je podržalo Društvo Mon Pelerin (Mont Pelerin Society) osnovano posle Drugog svetskog rata da bi promovisalo verziju desnog krila liberalnog programa, i da postoje neke neoliberalne doktrine čija se shvatanja ne podudaraju s politikama Vašingtonskog konsenzusa [Williamson 2003, str. 11].¹⁸ Sažeto razmatranje odnosa između Vašingtonskog

¹⁷ Videti detaljnije razmatranje u [Буквић 2010].

¹⁸ Poreklo neoliberalizma može se pronaći nešto ranije, naime u vremenu od 1930-ih, u predratnoj Nemačkoj, kada je nemačka Frajburška

konsenzusa i neoliberalizma u našoj literaturi dato je u [Катић 2010]. Prema njemu, Vašingtonski konsenzus je samo sofisticiranija (ili sfumato) varijanta neoliberalizma. A ekonomska osnova neoliberalizma je ekonomska teorija nazvana neoklasična ekonomija, najuticajnije ekonomska teorija u naše vreme. Pretpostavke ove teorije glavni su uzrok nesposobnosti neoklasične teorije da razume uzroke finansijske i ekonomske krize.¹⁹

Naravno, treba imati u vidu i da su „reforme bile nejednake i da su ostale nepotpune“, kako je u jednom izveštaju isticao MMF²⁰, što je svakako tačno iako je zaključak²¹ koji se iz toga izvlači upitan. S ovog stanovišta, neuspeh reformi treba pripisati nedovoljnom obimu preduzetih reformi koje je Vašington propisivao sve vreme, a ne prirodi samih reformi. Otuda i jednostavna preporuka koja sledi: preduzmite još više istih reformi, i učinite to kako treba. Ipak, ono što je stručnjacima postalo jasnije tokom sprovođenja Konsenzusa jeste da standardna politika reformi ne produkuje dugotrajne efekte ako su institucionalni uslovi nedovoljni: ispravne mere morale su biti podržane snažnim institucijama. Dobra strana toga je da je originalni Vašingtonski konsenzus dopunjen dugom listom tzv. reformi druge generacije, koje su najpre institucionalnog karaktera (Tabela 2, desna kolona) [Rodrik 2003 str. 42; 2006, str. 978].

Kao polazna tačka u ovim razmatranjima može dobro poslužiti jedno vredno istorijsko iskustvo. Reč je o obnovi Nemačke posle Drugog svetskog rata. U strahu da bi Nemačka mogla još jednom da ugrozi mir i izazove rat na sastanku u Kvebeku u Kanadi 16. septembra 1944. godine saveznici su prihvatili plan kojim je Nemačku trebalo deindustrijalizovati i pretvoriti u poljoprivrednu zemlju. Sve industrijske mašine trebalo je ukloniti,

škola bila aktivna [Boas & Gans-Morse 2009, str. 145].

¹⁹ Videti detaljnije u [Ковач 2009].

²⁰ Anoop Singh, Agnes Belaisch, Charles Collyns, Paula De Masi, Reva Krieger, Guy Meredith, and Robert Rennhack. 2005. "Stabilization and Reform in Latin America: A Macroeconomic Perspective of the Experience since the 1990s." IMF Occasional Paper 238. (Navedeno prema [Rodrik 2006, str. 977].)

²¹ „Prema autorima izveštaja, problem nije bio u orijentaciji ka reformama, već u tome što ona nije bila dovoljno duboka i dalekosežna.“

rudnike popuniti vodom i cementom, Nemačku je trebalo pretvoriti u zemlju malih farmera.²² Pretpostavljalo se da će takva Nemačka biti miroljubiva nacija, argumentovano je da će bliži kontakt sa zemljištem dovesti do moralne regeneracije nemačkog stanovništva, da će ga pripitomiti i pacifikovati, te da će tako biti izbegnut naredni, treći svetski rat.²³ Autor navedenog plana bio je Henri Morgentau.²⁴ Plan je pokrenut čim je Nemačka kapitulirala, 1945. godine.²⁵ Tokom 1946. i 1947. postalo je vidljivo da je njegova primena stvorila velike ekonomske probleme. Pored ostalog, produktivnost u poljoprivredi drastično se smanjila, što je delimično bilo rezultat povratka u poljoprivredu mnogih koji su izgubili posao u industriji. Bivši američki predsednik Herbert Huver dobio je zadatak od predsednika Trumana da poseti Nemačku na čelu tima poljoprivrednih i ekonomskih eksperata i da izvesti Vašington o prirodi i uzrocima problema. U poslednjem od tri izveštaja Huver je naveo pet iluzija o posleratnom razvitku Nemačke i među njima, kao prvu, nedvosmisleno istakao: „Iluzija je da se Nova Nemačka koja je ostala posle aneksija može svesti na ‚poljoprivrednu državu‘ (pastoral state). To se ne može uraditi, a da ne istrebimo (exterminate) ili nekud ne iselimo 25 miliona ljudi“ [Hoover 1947, str. 28]. Time je identifikovan pravi uzrok problema. Huverovi

²² U početku su bile u opciji tri varijante deindustrijalizacije: 1) ukloniti svu tešku i laku industriju i pretvoriti Nemačku u poljoprivrednu zemlju; 2) ukloniti svu tešku industriju ali ostaviti Nemačku sa lakom industrijom i poljoprivredom; i 3) ukloniti samo deo teške industrije, ostavljajući Nemačku s ostatkom teške i s lakom industrijom i poljoprivredom. Na kraju, prevladalo je srednje rešenje. [Gareau 1961, str. 518.]

²³ Sličnost Morgentauovog plana i Vašingtonskog konsenzusa istakao sam prvi put u [Bukvić 2010a].

²⁴ Termin Morgentauov plan uobičajeno se shvata u dva značenja: jedno se odnosi na plan o kome je upravo reč, a drugo na bilo koji posleratni program usmeren da izazove i obezbedi razoružanje Nemačke putem značajnog redukovanja njene industrijske moći. [Videti: Gareau 1961, str. 517]. Videćemo, u nastavku, da se ovo drugo shvatanje može proširiti na bilo koji plan koji izostavlja industrijalizaciju kao element razvoja neke zemlje.

²⁵ Videti izvorno u [Irving 1986], ili detaljniji opis Morgentauovog plana u [Chase 1954].

izveštaji, naravno, bili su zasnovani na skrupuloznim istraživanjima, i stoga nije čudno što je on iznova otkrio suštinu stare merkantilističke teorije stanovništva: „Industrijska nacija može da izdrži i hrani mnogo brojnije stanovništvo nego što bi mogla poljoprivredna država na istom mestu.“²⁶ Isto kao što je svojevremeno i A. Smit istakao analognu razliku između lovačkih i pastirskih naroda: „Veoma je velika razlika između broja pastira i broja lovaca koje ista površina jednako plodne zemlje može izdržavati“ [Smit 1970 /1776/, str. 869], s daljim implikacijama na odbrambene mogućnosti zemlje. Praktično, to znači da industrijalizacija podiže održivost jedne zemlje.

Posle nepuna tri meseca Morgentauov plan tiho je zastavljen. Umesto njega uspostavljen je Maršalov plan, koji je kao cilj imao, potpuno suprotno Morgentauovom, ideju reindustrijalizacije Nemačke i ostatka Evrope.²⁷ Maršalov plan inaugurisan je juna 1947, s obrazloženjem²⁸ koje se u potpunosti uklapa u teorijska shvatanja koja je još početkom XVII veka u delu koje mnogi smatraju prvim naučnim radom iz ekonomije izneo italijanski merkantilist Antonio Sera. Prema tim shvatanjima,

²⁶ Navod prema [Reinert 2006 /2004/, str. 100].

²⁷ Navedenim razlozima za obustavljanje Morgentauovog i pokretanje Maršalovog plana svakako treba dodati i činjenicu koju ističe Rejnert [Reinert 2006 /2004/, str. 121]: Morgentauov plan stvorio je toliko siromaštvo, da su Amerikanci, suočeni s industrijalizovanim komunističkim zemljama, bili prinuđeni da započnu Maršalov plan, „do danas najveći projekt selektivne privredne politike na svetu“.

²⁸ Tadašnje Maršalovo izlaganje otkriva srž odnosa između industrije i poljoprivrede, kao jezgra zapadne civilizacije: „Seljak je uvek pravio hranu da bi je razmenjivao sa onima koji žive u gradu za druge životne potreštine. Ta podela rada je osnova naše moderne civilizacije. Njoj sada pretilom. Industrije u gradovima ne proizvode dovoljno robe da bi mogli da je razmenjuju sa seljacima koji proizvode hranu (...) U međuvremenu, u gradovima nema dovoljno hrane i materijala za potpulu i na mnogim mestima ljudi se približavaju granici gladi. Vlade zbog toga moraju da koriste svoje devizne rezerve da bi kupile neophodnu robu u inostranstvu (...) Na taj način, brzo se razvija veoma loša situacija koja ne sluti dobro po svet. Moderni sistem podele rada na kome se bazira razmena robe, u opasnosti je da se raspadne.“ (Navod prema [Reinert 2006 /2004/, str. 122.]

proizvodnja sirovina i industrijska proizvodnja podležu različitim zakonima²⁹, što je stav koji su kasnije isticali mnogi drugi ekonomisti, smatrajući da se bez industrije ne može pobediti siromaštvo. Takva shvatanja korišćena su sve do posle Drugog svetskog rata kao argument u prilog tome da je zemljama koje su proizvodile sirovine bio potreban i industrijski sektor, potpuno u skladu s Džonom Stjuartom Milom koji je još sredinom XIX veka, u vreme kada se bližio kraju jedan od prethodnih velikih perioda neograničenog liberalizma, savetovao siromašnim zemljama da se industrijalizuju. Današnji „mejnstrim“ u ekonomskoj nauci, nažalost, zasnovan na neoliberalnoj dogmi, zaboravio je na ovakva mišljenja, a preko svojih sprovednika, na čelu sa MMF, čak i direktno zabranjuje siromašnim zemljama da razvijaju industriju primoravajući ih na „ravnopravno“ takmičenje s industrijski razvijenim zemljama. Onim istim koje su radi razvoja svojih industrija koristile upravo suprotne politike od ovih koje danas nameću siromašnim zemljama.

Pošto se danas Maršalov plan po pravilu pogrešno poistovećuje s bilo kojim planom koji donosi velike resurse siromašnim zemljama, previđajući njegovu suštinu – (re)industrijalizaciju³⁰, potrebno je navesti i njegove bitne odlike i ono po čemu se razlikuje od Morgentauovog plana. Prikazaćemo to u odgovarajućem pregledu (Tabela 3).

U navedenom pregledu jasno se vidi šta je potrebno preduzeti, kao i gde se nalaze tranzicione zemlje, između ostalog i Srbija. A da bi sve bilo potpuno jasno, navešćemo pregled sredstava koja su korišćena od vremena Henrika VII u Engleskoj (1485) do Južne Koreje (1960-e), ali koje su kasnije zabranili Svetska banka i Međunarodni monetarni fond (Tabela 4).

²⁹ Videti [Serra 1952 /1613/, posebno poglavlje 3].

³⁰ Vajs navodi [Weiss 1997] da su od 1990. do 1994. SAD i Evropa potrošile oko 107 milijardi dolara na ime pomoći bivšim komunističkim zemljama, što je više (u deflacioniranom izrazu) nego pomoć koja je data u okviru Maršalovog plana posle Drugog svetskog rata, podvlačeći da je efikasnost te pomoći učinjena malom, te da je od visine pomoći važnija jasna artikulacija obaveza države, privrede i rada koji tu pomoć primaju.

Tabela 3. Osnovne odlike Maršalovih i Morgentauovih planova

Maršalovi planovi	Morgentauovi planovi
Stvaraju se unapređujući	Stvaraju se isključivo unapređujući
Šumpeterske aktivnosti: (= „dobre“ izvozne aktivnosti)	Maltuzijanske aktivnosti (= „loše“ izvozne aktivnosti, osim ako zemlja nema i neki šumpeterski privredni sektor)
Zbog specijalizacije nastaju rastući prinosi / ekonomije obima	Zbog specijalizacije se brzo dospeva u oblast s opadajućim prinosima
Dinamična nesavršena konkurencija	„Savršena konkurencija“
Privredne delatnosti s velikim potencijalom za rast	Privredne delatnosti s malim potencijalom za rast
Stabilne cene	Delimično ekstremno kolebanje cena
Generalno dobro obrazovana radna snaga	Generalno nisko obrazovana radna snaga
Stvara se srednja klasa	Stvara se feudalna klasna struktura
Plate se teško obaraju	Plate se lako obaraju
Tehnološke promene dovode do visokih plata proizvođača („fordistički režim plata“)	Tehnološke promene najčešće dovode do nižih cena za potrošače
Stvaraju se veliki sinergijski efekti (efekti klastera, „linkages“)	Stvara se malo sinergijskih efekata

Izvor: [Reinert 2006 /2004/, str. 100]

Zaključak

Analiza neoklasičnog modela u oba pristupa (šok-terapija ili gradualizam) otkriva unutrašnju nekonzistentnost svakog od njih [Marangos 2002]. Primena tog modela u bilo kom obliku, ili njihova kombinacija, imala je samo donekle različite rezultate. Osnovni rezultati bili su skoro opšti: inflacija, smanjena proizvodnja, nezaposlenost, spoljnotrgovinska neravnoteža, razaranje sistema blagostanja, korupcija. Iako su neoklasični ekonomisti predstavili ove ishode kao „kratkoročna nužna prilagođavanja”, tranzicione zemlje su, uz manje izuzetke, još uvek u dubokoj depresiji, koja je kod mnogih pojačana tokom nekoliko prethodnih godina, u uslovima svetske finansijske i ekonomske krize. Nasuprot uobičajenim mišlje-

njima, po kojima se transformaciona kriza pokazuje kao rezultat nekonzistentnosti u sprovođenju reformi, mi možemo da kažemo da je ona njihov normalan rezultat. Tranzicione zemlje moraju da traže, i upravo sada traže, nove puteve razvoja i obnove svojih privreda. Pristupi i izbori mogu, naravno, biti različiti, kao što pokazuju ekonomisti koji nisu opterećeni ideološkim barijerama³¹, a što može biti od velike koristi i za naša razmatranja i traženja puteva razvoja. U tom traženju, Srbija normalno nije jedina i nije neki posebni izuzetak, bez obzira na evidentne specifičnosti.³² U tom smislu, i razlike između dva tipa ekonomske teorije (Tabela 5) i sredstva za ekonomski razvoj (Tabela 4) moraju da budu ozbiljno razmotreni.

Po našem mišljenju, nova razvojna strategija za Srbiju, kao i za druge zemlje u tranziciji, mora da promišlja ideje alternativne ekonomske teorije, koja je izvedena iz Drugog kanona, a koji vodi poreklo od ekonomske politike Henrija VII u XV veku. Jedino uzimanjem u obzir njegovih postavki, odnosno preporuka, ove zemlje mogu da ostvare toliko potrebnu reindustrijalizaciju, koja je nužna za obnovu njihovih privreda, i za prevladavanje dugotrajne krize. Ali, za to je potrebno da zapamtimo lekcije iz istorije, posebno činjenicu da su do kraja Drugog svetskog rata ekonomisti i ekonomske institucije smatrali industrijski sektor u nerazvijenim zemljama za nužan preduslov za razvoj tih zemalja, činjenicu koja u eri globalizacije nažalost više nije priznata.

Potrebno je još jednom prihvatiti i promisliti iskustva dosadašnjeg razvoja ne samo ovih zemalja, već i zemalja koje danas pripadaju razvijenom svetu. Jer, upravo u njima još polovinom prošlog veka pokazano je da privredni razvoj samo u vrlo malom delu (oko 15%) može da se objasni uticajem glavnih faktora proizvodnje (kapitala i rada), dok se ostatak („rezidual“)

³¹ Džon Marangos [Marangos 2005] je, na primer, razmatrao pet alternativnih puteva i modela za tranzicione zemlje: (1) tranzicioni model šok-terapije, (2) neoklasični gradualistički tranzicioni model, (3) post-kejnzijanski tranzicioni model, (4) pluralistički tržišni socijalistički tranzicioni model, i (5) nepluralistički tržišni socijalistički (kineski) tranzicioni model.

³² Videti, na primer razmatranje za Hrvatsku [Radošević 2004].

Tabela 4. Sredstva za nacionalni ekonomski razvoj

1.	Prihvatanje da bogatstvo nastaje u vezama između aktivnosti s rastućim prinosima i kontinuiranom mehanizacijom. Razumevanje da je država u „pogrešnoj branši“. Svesna politika koja ističe, pomaže i štiti te aktivnosti.
2.	Tim aktivnostima se u određenoj geografskoj oblasti obezbeđuju privremeni monopoli / patenti / carinska zaštita.
3.	Prihvatanje stava da je ekonomski razvoj sinergijski fenomen, tako da se forsira što veća raznovrsnost i podela rada u privredi. „Maksimiranje podele rada i broja poslova u zemlji“ (Antonio Sera, 1613) i kopiranje ekonomske strukture Venecije i Holandije.
4.	Teorijsko shvatanja da industrijalizacija (i napredne uslužne delatnosti) istovremeno rešavaju četiri velika ekonomska problema siromašnih država: povećavaju dodatu vrednost, povećavaju zaposlenost, povećavaju plate i smanjuju deficit platnog bilansa.
5.	Značaj toga da se privuku kompetentni ljudi iz inostranstva (što je daleko važnije od inostranog kapitala). To je bilo veoma važno već u Engleskoj u vreme dinastije Tjudora (kroz istoriju su religijski progoni činili da su se nacije samovoljno lišavale svojih najobrazovanijih građana).
6.	Relativno potlačivanje velikih zemljoposjednika. Od Firence u XIII veku preko Engleske od 1485, do Južne Koreje posle Drugog svetskog rata. Fiziokratija (odakle standardna ekonomija vodi poreklo) bila je pobuna velikih zemljoposjednika protiv takve politike. Ova lista sredstava nacionalnog ekonomskog razvoja u stvari je antifiziokratska politika.
7.	Poreske olakšice za privredne delatnosti koje želimo da izgradimo.
8.	Jeftini krediti za iste te delatnosti.
9.	Podrška u izvozu za iste te delatnosti.
10.	Pomoć da se poveća obradiva površina i pomoć poljoprivredi generalno, iako moramo biti potpuno svesni da ta grana nikako nije u stanju da sama izvuče zemlju iz siromaštva.
11.	Veliko težište na obrazovanju i znanju.
12.	Patentna zaštita za nove pronalaskе.
13.	Izvozne carine i zabrane izvoza da bi sirovine postale skuplje za inostranu industriju (neverovatno efikasno korišćene od strane Engleske u XVI veku da bi slomila italijansku tekstilnu industriju).

Izvor: [Reinert 2006 /2004/, str. 44–46]

Tabela 5. Dva različita tipa ekonomske teorije

Osnova današnje standardne teorije
Savršena informisanost i racionalna očekivanja stvaraju ravnotežu
Visok nivo apstrakcije
Snaga ljudske volje i duha nije deo teorije
Teorija ne barata novim dostignućima i inovacijama kao unutrašnjim pokretačima
Metafore se biraju iz sveta fizike
Modeli razumevanja su mehanički („begreifen“)
Materijalizam
Fokusira se na čoveka kao potrošača (Adam Smith: „Čovek je životinja koja je naučila da se trampiti.“)
Težište se stavlja na manje-više statične opise (Svet kao skup fotografija)
Istorije nema, ne postoje kumulativni efekti
Rastući prinosi kod velikih obima proizvodnje ne smatraju se bitnim fenomenom
Teži preciznosti. (Bolje je praviti precizne greške nego biti otprilike u pravu)
„Savršena konkurencija“. (Količinska konkurencija i cenovna konkurencija) idealna je situacija za društvo
Uloga tržišta je da utvrdi cene
Ugrađena pretpostavka od koje se polazi i koja čini da je sve isto: Nema različitosti
Druga pretpostavka koja čini sve istim: Sve ekonomske aktivnosti su iste, i sve su podjednako važne kao nosioci ekonomskog rasta i blagostanja
I teorija i preporuke za politiku su najčešće nezavisne od konteksta. („Isti lek protiv svih bolesti“)
Ekonomija je u velikoj meri nezavisna od društva
Tehnologija se shvata kao besplatnodobro, kao „mana s neba“
Ravnotežne sile imaju centralno mesto u sistemu i teoriji
Ekonomija je nauka o harmoniji: Ekonomija je samoregulišući sistem koji teži ravnoteži i harmoniji
Postulat da postoji tipično ili reprezentativno preduzeće
Statički optimum. Savršena racionalnost
Ne pravi se razlika između realne ekonomije i finansijske ekonomije
Štednja nastaje uzdržavanjem od potrošnje, i ona je pokretač rasta

Osnova Drugog kanona („Alternativna teorija“)
Do odluka i učenja dolazi se na osnovu nesigurnosti (Schumpeter, Keynes, Shackle)
Nivo apstrakcije prilagođava se problemu koji treba rešiti
Snaga duha i volje – Geist- und Willenkapital – bitan je pokretač. Natuknica: preduzetništvo
Pokretač: Nova znanja i inovacije koje stvaraju potražnju za kapitalom iz finansijskog sektora
Metafore se delom biraju iz sveta biologije
Modeli razumevanja su kvalitativni („verstehen“). Modeli se ne mogu svesti na puke brojeve i simbole
Kapital duha i volje (pronasci i preduzetništvo) dominiraju nad materijom
Fokusira se na čoveka kao inovatora i proizvođača (Abraham Lincoln: „Čovek je životinja koja ne samo da radi već i inovira.“
Težište se stavlja na promene (Svet kao film)
Kumulativne veze između uzroka. Istorija igra ulogu, posledični efekti (Myrdal, Kaldor, Schumpeter, nemački istoričari)
Rastući prinosi, ili njihovo odsustvo, bitna su osobina koja objašnjava razlike u platama između preduzeća, regiona i nacija (Kaldor)
Relevantnost je bitnija od preciznosti. Suprotnost između relevantnosti i preciznosti centralno je pitanje u ekonomiji
Konkurencija na osnovu inovacija i znanja idealna je i ona stvara razvoj. Savršena konkurencija, s ravnotežom bez inovacija čini kapital bezvrednim (Schumpeter, Hayek)
Tržište predstavlja i arenu za rivalstvo, kao i mehanizam za izbor proizvoda i rešenja (Schumpeter, Nelson & Winter)
Različito je ključan faktor (Schumpeter, Shackle)
Rast i blagostanje su fenomeni koji su specifični za različite aktivnosti. Različite ekonomske aktivnosti imaju veoma različite mogućnosti da apsorbiraju novo znanje
I teorija i preporuke za politiku su veoma blisko povezane s kontekstom
Ekonomija je integrisani deo društva
Znanje i tehnologije se proizvode, imaju troškove i moraju se zaštititi. Njihova proizvodnja se zasniva na podstrecima iz pravnog sistema, institucija i političkog sistema
Kumulativne sile su jače od ravnotežnih, i zbog toga treba da čine srž sistema
Ekonomiju karakterišu unutrašnja nestabilnost i konflikti. Stabilnost ne nastaje sama od sebe, već se u određenoj meri mora stimulisati odlukama (Carey, Polanyi, Weber, Keynes)
Ne postoje tipična preduzeća. Sva preduzeća su jedinstvena (Penrose)
Dinamička optimizacija zasnovana na nesigurnosti. Ograničena racionalnost
Konflikti između realne i finansijske ekonomije su normalni i oni se moraju regulisati (Minsky, Keynes)
Štednja je najčešće rezultat zasluga, ne uzdržavanja od potrošnje (Schumpeter) i ona sama po sebi nije ni korisna ni poželjna za rast (Keynes)

Izvor: [Reinert 2006 /2004/, pp. 151–153]

od čitavih 85% može smatrati za „meru našeg neznanja“, kako je to jednom prilikom istakao Moses Abramovic. Taj, „preostali deo“ („rezidual“) nejednako je raspoređen između različitih delatnosti, tako da je izbor privrednih grana od suštinske važnosti za razvoj privrede [Rejnert 2010 /2009/, str. 87].

Na kraju, treba podvući da iako stvari izgledaju prilično jasno, u suštini to ipak nije tako. Ne zbog toga što bi eventualno trebalo dovoditi u pitanje ovde izložena shvatanja i argumente – to je uvek potrebno, i čak nužno, i od toga ne treba bežati. Reč je, ipak, o nečem drugom. Danas su kretanja u svetu mnogo više međuzavisna nego verovatno ikad u istoriji, i malo koja zemlja pogotovu ako je mala i slaba kao što je Srbija danas ima mogućnosti da sprovodi svoju sopstvenu politiku.

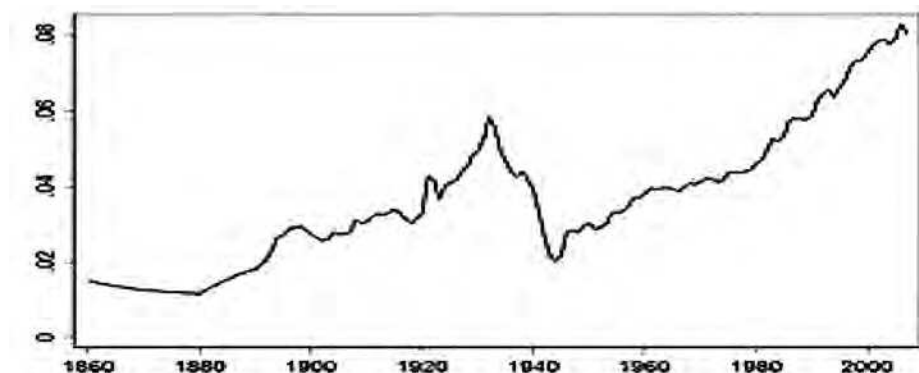
Moć finansijskog kapitala danas je veća nego ikad, čak ili možda pre svega u razvijenim zemljama, (videti Sliku 8 i Sliku 9), a on sam srastao je s državnom političkom vlašću pre svega u SAD i s velikim korporacijama, stvorivši tzv. oligarhijsku trijadu³³ (Volstrit + Ministarstvo finansija SAD + Međunarodni monetarni fond) koja ima faktičku političku i ekonomsku vlast u čitavom svetu.

Danas je stoga ključno pitanje – može li se slomiti logika savremenog kapitalizma (kazino-kapitalizma), odnosno finansijskog kapitala. Pri tome, nije pitanje samo da li postoje odgovarajući programi³⁴, već je ključno pitanje da li postoje društvene snage koje bi bile sposobne da to izvedu. To je, naravno, vrlo složen problem koji izlazi van okvira ovog rada. To što je rečeno za svet važi i za našu zemlju – da li postoje snage koje su spremne i sposobne da izvedu prelazak s vladajuće (neoliberalne) koncepcije koja vodi u siromaštvo ka industrijski orijentisanoj koncepciji koja je u stanju da izvede zemlju na put razvoja? Naravno, treba imati u vidu da se već dosta dugo kod nas govori o novom modelu razvoja, zasnovanom, pored

³³ Navedeno prema [Ковалик 2009, str. 8].

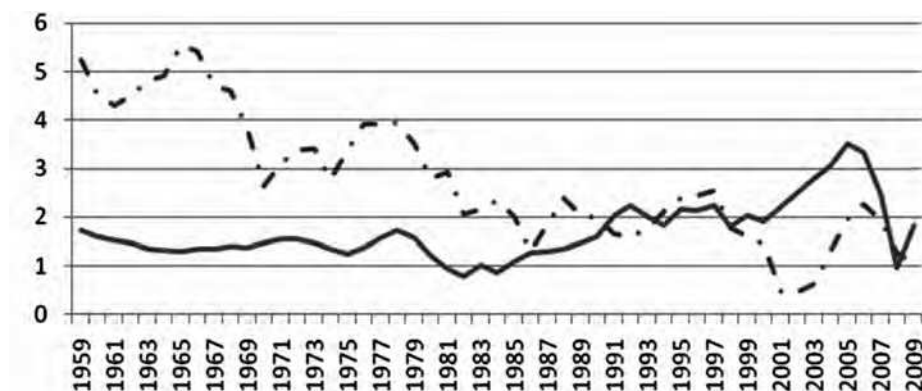
³⁴ Jedan od značajnih ponuđenih programa potiče od Dž. Stiglica, a pažnju u svetskim razmerama privlači i EuroMemorandum, koji promovise prelazak „from finance-led capitalism to capitalism“, i koji su podržali mnogi predstavnici društvenih nauka, među njima i ekonomisti.

Slika 8. Učešće finansijskog sektora u BDP SAD (u %)



Izvor: [Philippon 2008]

Slika 9. Učešće profita industrije i finansija u ukupnom BDP SAD (u %)



Izvor: Preračuni autora na osnovu
[Economic Report of the President 2011]

ostalog, na obnovi industrije, ali veliko je pitanje da li su takve najave makar i minimalno realne ili je prosto reč o političkom marketingu za domaću upotrebu. Odnosno, pitanje je da li postoje želje i mogućnosti za vođenje autonomne politike. Danas se takva želja uglavnom ne vidi, a vladajući mejnstrim u našoj ekonomskoj misli ne vidi ni potrebu za takvim nečim. Sasvim drugo je, naravno, pitanje mogućnosti da se takva politika vodi. Ona je, nažalost, vrlo ograničena, s obzirom da su mnoge zemlje praktično predale vođenje svoje privredne politike u

ruke međunarodnih finansijskih institucija, pre svega MMF-a, a da ove sprovode, odnosno nameću, politike zasnovane na neoliberalnim dogmama i utopijama.³⁵

Ako se u vezi s prethodno postavljenim pitanjem postigne saglasnost, onda treba bez predrasuda pristupiti razmatranju izbora strategije ekonomskog razvoja. A u tome mora se uzeti u obzir ne vladajući mainstream, već postavke danas gotovo zaboravljenog „Drugog kanona”. Ako se takvo nepristrasno razmatranje u kome mora da postoji aktivna uloga države moglo postavljati, na primer, kao nužno u SAD još mnogo pre završetka Drugog svetskog rata³⁶, ne postoji nikakav razlog da ono i kod nas danas konačno ne dođe na dnevni red. An kraju krajeva, čak su nam i renesansni ekonomisti govorili da Država postoji zbog sistemskih efekata u privredi³⁷, što je i A. Smit glorifikovao – A. Smit pre svog susreta s francuskim fiziokratima³⁸.

³⁵ Prvi direktor Svetske trgovinske organizacije Renato Ruđero tvrdio je da će slobodna trgovine osloboditi „bezgranični potencijal privrede da izjednači odnose između zemalja“, čime smo, kako ističe Erik Rejnert [Rejnert 2010 /2009/, str. 172], „dobili neoliberalnu utopiju u kojoj će zemlja inokosnih seljaka postati podjednako bogata kao zemlja inženjera, samo ako se uključi u slobodnu trgovinu“.

³⁶ „Ništa dobro nećemo dobiti od diskutovanja prednosti intervencije ili planiranja kao apstraktnog principa. Ljudska društva su nemoguća u odsustvu društvene kontrole, naš stvarni zadatak je da odredimo domen u kome takva kontrola treba da bude primenjena, i da izaberemo mehanizam najprikladniji za dostizanje naših društvenih ciljeva.“ [Hoover 1942, p. 381.]

³⁷ Još u XIII veku gradonačelnik Firence Bruneto Latini opisao je bogatstvo svog grada kao sinergijski učinak, koji je nazvao „zajedničko dobro“ (*il ben comune*), izraz koji je kasnije koristio Makijaveli da bi objasnio istu pojavu. (Navod prema [Rejnert 2010 /2009/, star. 99].)

³⁸ „Kad zakonodavno telo propiše premije i druge mere podsticanja (...) To je deo velikog sistema vladavine i obuhvata sredstva koja čine da se točkovi političke mašinerije kreću usklađenije i lakše.“ [Smit 2008 /1759/, str. 163.]

LITERATURA

- [1] Adams Jr. Richard H. & Page John. (2003) *International Migration, Remittances and Poverty in Developing Countries*, World Bank Research Policy, Working Paper 3179.
- [2] Blanchard, Olivier. (1996) Theoretical Aspects of Transition, *The American Economic Review*, vol. 86, № 2, pp. 117–122.
- [3] Boas, Taylor C. & Jordan Gans-Morse. (2009) Neoliberalism: From New Liberal Philosophy to Anti-Liberal Slogan, *Studies in Comparative International Development*, vol. 44, № 2, pp. 137–161.
- [4] Bukvić, Rajko. (2010a) Morgentauov plan i Vašingtonski konsenzus: ima li razvojnog izlaza za zemlje u tranziciji, *Zbornik Kriza i razvoj*, Institut društvenih nauka, Beograd, str. 328–334.
- [5] Bukvić, Rajko. (2010b) The Other Canon Against Washington Consensus: Re-Industrialization as a Condition for Economic Revival and Development, 8th International Scientific Conference *Forces Driving the Revival of the Companies and Economy*, Proceedings, Megatrend University, Belgrade, pp. 267–276.
- [6] Bukvić, Rajko. (2010c) Foundation, Results and Perspectives of Transition: A Case of Serbia, *Економика*, vol. 56, № 4, pp. 10–26.
- [7] Chase, John L. (1954) The Development of the Morgenthau Plan Through the Quebec Conference, *Journal of Politics*, vol. 16, № 2, pp. 324–359.
- [8] Cornia, Giovanni Andrea. Structural divergence in economies in transition, *Development & Transition*, 2009, № 14, pp. 2–4.
- [9] Ellman, Michael. (2000) The Social Costs and Consequences of the Transformation Process, *Economic Survey of Europe 2000*, № 2/3, pp. 125–140.
- [10] EuroMemorandum Group. (2009) *Europe in Crisis: A Critique of the EU's Failure to Respond and Proposals for a Democratic Alternative* – EuroMemorandum 2009/2010, Berlin.

-
- [11] Fischer, Stanley. Socialist Economy Reform: Lessons of the First Three Years, *The American Economic Review*, vol. 83, 1993, № 2, pp. 390–395.
- [12] Gareau, Frederick H. (1961) Morgenthau's Plan for Industrial Disarmament in Germany, *The Western Political Quarterly*, vol. 14, № 2, pp. 517–534.
- [13] Godoy, Sergio and Joseph E. Stiglitz. (2006) Growth, Initial Conditions, Law and Speed of Privatization in Transition Countries: 11 Years Later, NBER Working Paper 11192, Cambridge, MA.
- [14] Graham, Frank D. Some Aspects of Protection Further Considered, *Quarterly Journal of Economics*, vol. 37, 1923, № 2, pp. 199–227.
- [15] Hirschman, Albert. *The Rhetoric of Reaction. Perversity, Futility, Jeopardy*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, 1991.
- [16] Hoover, Glenn E. (1942) Government Intervention in the Post-War Economy, *American Journal of Economics and Sociology*, vol. 1, № 4, pp. 381–401.
- [17] Hoover, Herbert. (1947) Hoover Industry Program, *Weekly information bulletin*, № 87, 10; pp. 26–30.
- [18] Irving, David. (1986) *Der Morgenthau-Plan 1944/45*, H.M. Hauschild, Bremen.
- [19] Jovicic, Milena and Radmila Dragutinovic Mitrovic. (2006) Macroeconomic analysis of causes and effects of remittances: a panel model of the SEE countries and a case study of Serbia, paper presented at the GDN South-east Europe WIIW workshop, May 5-6, 2006.
- [20] Kornai, János. (1994) Transformational Recession: The Main Causes, *Journal of Comparative Economics*, vol. 19, № 1, pp. 39–63.
- [21] Kornai, Janoš. (1992 /1990/) *Put u slobodnu privredu. Napuštanje socijalističkog sistema: primer Mađarske*, Ekonomski institut, Beograd.
- [22] Lopez, Humberto; Luis Molina and Maurizio Bussolo. (2007) Remittances and the real exchange rate, World Bank Policy Research, Working Paper 4213.

- [23] Madžar, Ljubomir. Pustolovine pomenog rasta: stari i novi model (Ka još jednoj makroekonomskoj himeri), Arandarenko, Mihail; Aleksandra Praščević i Slobodan Cvejić (ed.). *Ekonomsko-socijalna struktura Srbije. Učinak prve decenije tranzicije*, Naučno društvo ekonomista, Akademija ekonomskih nauka i Ekonomski fakultet, Beograd, 2010, str. 9–70.
- [24] Marangos, John. (2002) A Political Economy Approach to the Neoclassical Model of Transition, *American Journal of Economics and Sociology*, vol. 61, № 1, pp. 259–276.
- [25] Marangos, John. (2005) Alternative paths to the transition process, *International Journal of Social Economics*, vol. 32, № 4, pp. 307–324.
- [26] Marangos, John. (2009) What happened to the Washington Consensus? The Evolution of international development policy, *Journal of Socio-Economics*, vol. 38, № 1, pp. 197–208.
- [27] Marangos, John. (2010) Williamson's Retort to the Critics: From the „After” to the „Amended” Washington Consensus, Twenty-Third Conference of the History of Economic Thought Society of Australia, 7–9 July 2010, Sydney.
- [28] Moisés, Naím. (2000) Washington Consensus or Washington Confusion?, *Foreign Policy*, № 118, pp. 87–103.
- [29] Nikolić, Goran. (2009) Efekti iseljeničkih doznaka na ekonomski razvoj Srbije, *Hereticus*, vol. 7, № 4, str. 69–84.
- [30] Pelević, Branislav. (2008) Doznake migranata i razvoj, Šesti međunarodni naučni skup *Razvojne strategije preduzeća i privrede*, Zbornik radova, Megatrend univerzitet, Beograd, str. 237–243.
- [31] Philippon, Thomas. (2008) The future of the financial industry, Finance Department of the New York University Stern School of Business at New York University. <http://sternfinance.blogspot.com/2008/10/future-of-financial-industry-thomas.html>
- [32] Pissarides, Francesca; Peter Sanfey and Svetlana Tashchilova. (2006) Financing transition through remittances in south-eastern Europe. The case of Serbia, EBRD.

-
- [33] Radošević, Dubravko. (2004) Izlazna strategija Hrvatske – teze za novi model ekonomskog razvitka, *Ekonomski pregled*, vol. 55, № 11–12, str. 935–951.
- [34] Reinert, Erik S. (2006 /2004/) *Globalna ekonomija. Kako su bogati postali bogati i zašto siromašni postaju siromašniji*, Čigoja štampa, Beograd.
- [35] Rejnert, Erik. (2010 /2009/) *Spontani kaos. Ekonomija u doba vukova*, Čigoja štampa, Beograd.
- [36] Reinert, Erik S. (1999) The role of the state in economic growth, *Journal of Economic Studies*, vol. 26, № 4–5, pp. 268–326.
- [37] Rodrik, Dani. (2003) Growth Strategies, NBER Working Paper 10050, Cambridge, MA.
- [38] Rodrik, Dani. (2006) Goodbye Washington Consensus, Hello Washington Confusion. A Review of the World Bank's Economic Growth in the 1990s: Learning from a Decade of Reform, *Journal of Economic Literature*, vol. 44, № 4, pp. 973–987.
- [39] Samuelson, Paul A. (1948) International Trade and the Equalisation of Factor Prices, *The Economic Journal*, vol. 58, № 230, pp. 163–184.
- [40] Samuelson, Paul A. (1949) International Factor Prices Equalisation: Once Again, *The Economic Journal*, vol. 59, № 234, pp. 181–197.
- [41] Serra, Antonio. (1952 /1613/) Kratka rasprava o uzrocima koji mogu izazvati obilje zlata i srebra u kraljevinama u kojima nema rudnika s primjenom na kraljevinu Napulj, S. Štampar (ur.) *Ekonomisti XVII i XVIII stoljeća*, Kultura, Zagreb, str. 111–188.
- [42] Smit, Adam. (1970 /1776/) *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*, 2, Kultura, Beograd.
- [43] Smit, Adam. (2008 /1759/) *Teorija moralnih osećanja*. CID, Podgorica.
- [44] Stuckler, David.; Lawrence King & Martin McKee. (2009) Mass privatisation and the post-communist mortality crisis: a cross-national analysis, *The Lancet*, vol. 373, № 9661, pp. 399–407.

- [45] Tasić, Nikola i Miroslav Zdravković. (2008) *Osetljivost srpskog izvoza i uvoza na promene deviznog kursa u duhom roku*, Narodna banka Srbije, Beograd.
- [46] UNICEF. (2001) *A decade of transition*. Monitoring Central and Eastern Europe Project, Florence.
- [47] Vasiljević, Branko. (2009) Uticaj doznaka na ekonomski i socijalni razvoj Srbije, *Godišnjak 2009*, Fakultet političkih nauka, Beograd, str. 201–213.
- [48] Weiss, Charles Jr. Eurasia Letter: A Marshall Plan We Can Afford, *Foreign Policy*, 1997, № 106, pp. 94–109.
- [49] Williamson, John. (1990) What Washington Means by Policy Reform, in J. Williamson (ed.) *Latin American Readjustment: How Much Has Happened*, Institute for International Economics, Washington, ch. 2. (www.iie.com/publications/papers/papercfm?ResearchID=486.)
- [50] Williamson, John. (2003) From Reform Agenda to Damaged Brand Name, *Finance & Development*, vol. 40, № 3, pp. 10–13.
- [51] Williamson, John. (2006) After the Washington Consensus: Latin American Growth and Sustainable Development, Keynote speech at the Seminar on Latin American Financing and the Role of Development Banks organized by the IDB, BDMG, and ALIDE, Belo Horizonte, Brazil, March 30–31, 2006.
- [52] World Bank. (2011) *Migration and Remittances Factbook 2011*, Washington.
- [53] *Анализа дуџа Републике Србије*. Народна банка Србије. (2010)
- [54] *Анализа дуџа Републике Србије*. Народна банка Србије. (2011)
- [55] Бабић, Благоје С. (1996) *Прелаз у њранзицији*, Прометеј, Београд.
- [56] Беговић, Борис. (2008) Десет, рекло би се, сасвим разумних начела, *Полиџика*, 10. септембар.
- [57] *Бруџо домаћи њроизвод (БДП) Републике Србије 1997–2009.*, Републички завод за статистику, Београд. (2010а) (<http://webzrs.stat.gov.rs/axd/drugastrana.php?Sifra=0001&izbor=odel&tab=30>)

- [58] Буквић, Рајко. (2010) Вашингтонски консензус и деиндустријализација источне и југоисточне Европе, *Нова српска њолиџичка мисао*. (Forthcomming)
Интернет: www.nspm.org.rs
- [59] Бушков, Александр Александрович. *Дом с њривидениями. Хроника муџноџо времени*, Олма-Пресс, Москва, 2005.
- [60] *Два века развоја Србије: сџаџисџички џреџлед*, Републички завод за статистику, Београд. (2008)
- [61] Катић, Небојша. (2009) Неолиберални корени светске економске кризе, *Нова српска њолиџичка мисао*, vol. 17, 2009, № 3–4, pp. 55–66.
- [62] Ковалик, Тадеуш. (2009) У истоков современного финансиового кризиса, *Белорусский экономический журнал*, vol. 13, № 1 (46), стр. 4–12.
- [63] Ковач, Оскар. Узроци и могући концепти решавања светске финансијске кризе, *Нова српска њолиџичка мисао*, vol. 17, 2009, № 3–4, стр. 7–24.
- [64] *Извешџај о инфлацији*, август 2010, Народна банка Србије. (2010)
- [65] *Индекси индусџријске џроизводње у Републици Србији 1990 = 100*, Републички завод за статистику, Београд. (2010b) (<http://webrzs.stat.gov.rs/axd/drugastrana.php?Sifra=0015&izbor=odel&tab=80>)
- [66] Николић, Михаило. (2006) *Макроекономски ефекџи џомоћи и дознака*, Народна банка Србије, Београд.
- [67] *Природно креџање сџановнишџва Републике Србије у џериоду 1999 - 2009.*, Републички завод за статистику, Београд. (2010c) (<http://webrzs.stat.gov.rs/axd/drugastrana.php?Sifra=0013&izbor=odel&tab=1>)